

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 88e jaargang • december 2015 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Schilder P.C. Wonder herontdekt

De Utrechtse faam van Adrianus VI

Het oorlogsdagboek van Cornélie Ritter-Landré

DE HEKSEN VAN BRUEGEL

Te zien t/m 31 januari 2016

Nu verkrijgbaar:

Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de wereld van Utrechtse monumenten gedoken. Dat inspireerde hem tot een reeks nieuwe gedichten en poëtische verhalen over en van bewoners van de panden van het UMF, uit het verre en recente verleden en heden. Met prachtige foto's van Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

GRESNIGT

&

VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

172

Ton H.M. van Schaik

Over naam en faam van Adriaan

De reputatie van paus Adrianus VI in zijn geboortestad

178

Mathijs Meinderts

Het Londens succes van een Utrechtse schilder

De vergeten romantische kunstenaar P.C. Wonder (1777-1852)

181

Anne-Maria van Egmond

De kruisiging in de Domkerk: meer dan één muurschildering

184

Signalement

186

Frits Broeyer

Het oorlogsdagboek van Cornélie M. Ritter-Landré

192

Bram van den Hoven van Gender

De opstand van de zoon en de vloek van de vader

De kroniekschrijver Dirk Pauw over een familieruzie

bij de burggraven van Montfoort

Op de vuist 6

195

Agenda en berichten

Na vijf eeuwen een standbeeld

De Utrechtse paus Adrianus VI (1459-1523) is in zijn geboortestad nooit echt populair geweest. Het was een protestantse geleerde die hem in de 18e eeuw rehabiliteerde en nu, bijna 300 jaar later, krijgt Adrianus een standbeeld op de Pausdam. Op 17 december wordt het onthuld.

Autodidact en laatbloeiër

In 1819 bezocht de Engelse kunstverzamelaar Sir John Murray het atelier van de Utrechtse schilder Pieter Christoffel Wonder. Wat hij zag beviel hem en hij nodigde Wonder uit naar Londen te komen. Acht jaar lang had hij daar succes, terug in Utrecht werd hij snel vergeten. Een tentoonstelling in het Centraal Museum haalt zijn werk (terecht) uit de vergetelheid.

Buchenwalder Dameskring

Van oktober 1940 tot september 1944 werd P.H. Ritter, voormalig hoofdredacteur van het Utrechtsch Dagblad, gegijzeld. In haar oorlogsdagboek en (geheime) brieven beschrijft zijn vrouw, Cornélie Ritter-Landré hoe zij zich staande hield. In de Buchenwalder Dameskring wisselde ze ervaringen uit met andere vrouwen van wie de man ook gevangen zat.

□ OMSLAG: PIETER CHRISTOFFEL WONDER, PORTRET VAN EEN MAN, OLIEVERF OP DOEK 1826; HET GAAT WAARSCHIJNLIJK OM DE NEDERLANDSE, IN LONDEN WERKZAME KUNSTHANDELAAR CHRISTIAAN JOSI; IN ZIJN HANDEN EEN FACSIMILE VAN EEN REMBRANDT-TEKENING. HET KAN OOK GAAN OM DE ORIGINELE TEKENING EN DE EIGENAAR ERVAN, DE 5TH EARL OF AYLESFORD; FONDATION CUSTODIA, COLLECTION FRITS LUGT, PARIJS.

Over naam en faam van Adriaan

De reputatie van paus Adrianus VI in zijn geboortestad

Wereldberoemde Utrechtse (Anton Geesink, Dick Bruna) kregen we pas in de tweede helft van de 20e eeuw. Met één enkele uitzondering: paus Adriaan VI (1459-1523), de bouwer en aspirant-bewoner van Paushuize. De man die vanaf zijn verkiezing tot paus een wereldleider was, is in zijn geboortestad nooit echt populair geweest. Het standbeeld dat op 17 december op de Pausdam onthuld wordt, zal de wat fletse herinnering aan zijn persoon verlevendigen.

De man die in Utrecht de tijding bracht van de pausverkiezing van 'Meester Adriaan' kreeg drie keizersguldens beloning.¹ Het gemeentebestuur hield een feestelijke receptie en de ter dood veroordeelde Aart Ottensz kreeg gratie, maar moest wel een pelgrimstocht naar Rome maken, de taakstraf van die tijd. Wat meer teweeg bracht, was het uitdelen van 3.000 broden aan de armen en het feestvertoon met een wedstrijd, eind januari 1522, waarbij de bruggen over de Oudegracht verlicht werden. De Bakkerbrug won de eerste prijs, maar ook de illuminatie van de Jacobsbrug, de Voldersbrug en de Geertebrug werd gehonoreerd, elk met een vat bier.

Bij de pauskroning werd er 's avonds op Hasenberch geconcentreerd door de stadstrompetters en ook de vijf Utrechtse stadskapittels boden de nieuwe paus hun gelukwensen aan.² Kortom: als er een moment is geweest van grote naam en faam,

dan was dat vlak na het bekend worden van zijn verkiezing, januari 1522.

Stille werker bij de Geertekerkerk

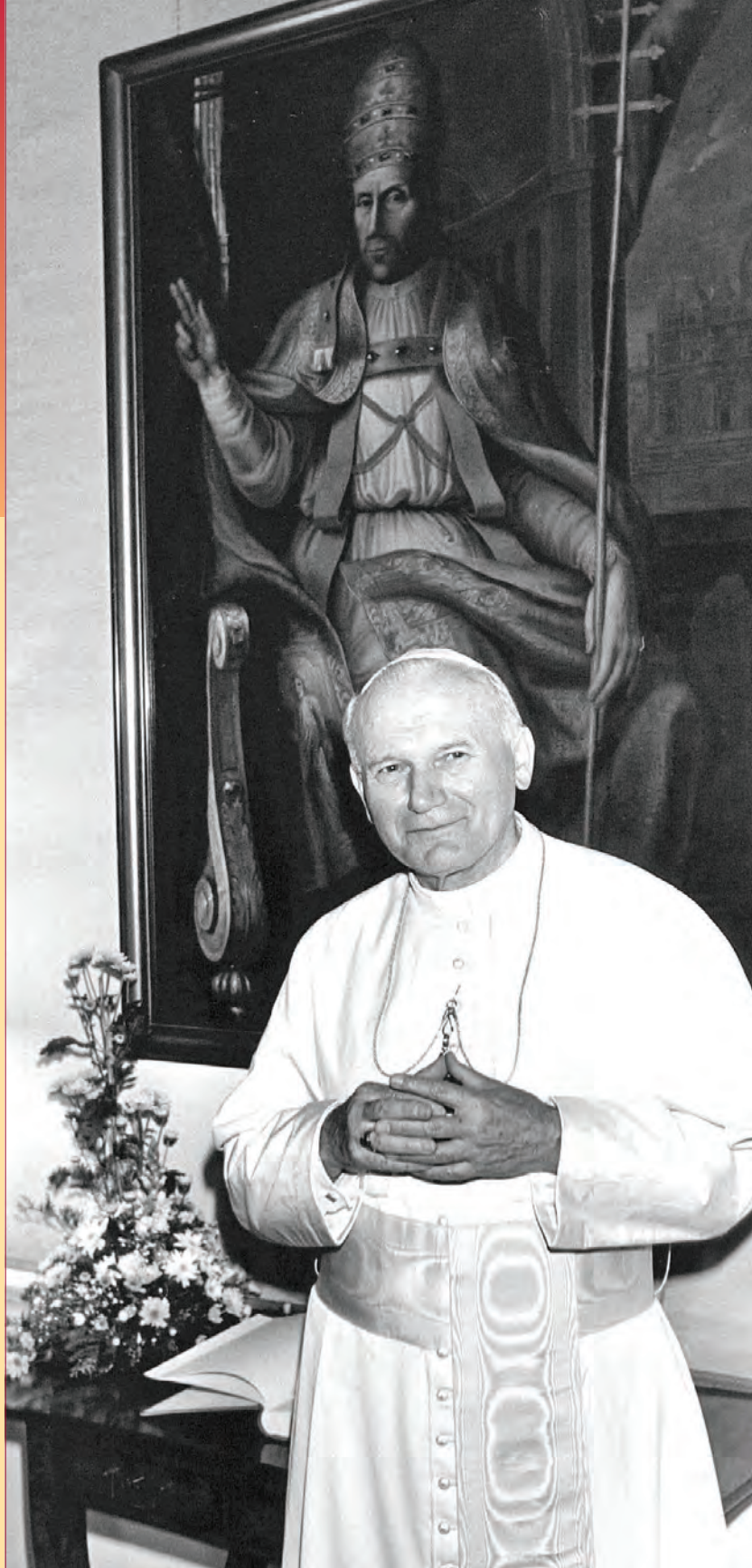
Daarna wordt het in Utrecht stil rond de beroemde stadgenoot. Hier en daar hangt nog een portret of een wapen, maar er wordt niet meer over hem gesproken. Daarvoor zijn twee voor de hand liggende redenen. Ten eerste werd Utrecht in 1580 een protestantse, preciezer gezegd een *geprotestantiseerde* stad, waarin de katholieken zich stil hielden en al blij waren dat ze zich in hun schuilkerkjes konden hergroeperen. In het publieke leven en het publieke discours speelden ze geen rol meer. De tweede reden is de reputatie van paus Adriaan zelf. Hij stierf anderhalf jaar na zijn verkiezing zonder ook maar een van zijn projecten tot een goed einde te hebben gebracht. In de Italiaanse geschiedschrijving van de pausen kreeg hij een slechte naam als de barbaar uit het Noorden die bier dronk

en maar weinig van zijn Romeinse omgeving begreep. Dat laatste en ook het bier drinken was waar.

Toch bleef een Utrechtse onderzoeker, een katholiek nog wel, zich bezighouden met de persoon en het pontificaat van Adriaan VI. Het was de tamelijk onbekende geleerde Gijsbertus Lap van Waveren (1596-1647), een welgestelde advocaat en een enigszins ongrijpbare figuur, die woonde 'bij het Geertekerckhek'.³ Hij was een typische humanist van het tweede plan, bevriend met Arend van Buchell en Cornelis Booth en met veel belangstelling voor de vaderlandse heiligen, vooral voor Willibrord. Lap was een geboren Utrechter die dankzij het contact met Booth toegang had tot de Utrechtse archieven, die toen overigens in een abominabele staat verkeerden. Hij verzamelde en kopieerde alles wat betrekking had op paus Adriaan - in de Universiteitsbibliotheek worden zijn scripta nog bewaard -, maar hij was ook altijd bereid om anderen van zijn vondsten te laten profiteren. Zodoende werd hij ook door velen geraadpleegd want zijn protestantse vrienden waren liberaal en plooibaar genoeg om hem tot hun vriendenkring toe te laten. Lap heeft zelf niet veel gepubliceerd, maar hij was wel een groot verzamelaar van wie later anderen hebben geprofiteerd.

Eerherstel door protestant

Ongeveer een eeuw later is het de protestantse geleerde Caspar Burman (1696-1755), die zijn stadgenoot paus Adriaan VI voorgoed rehabiliteerde.

Paus Johannes Paulus II in Paushuizen, 13 mei 1985. Achter hem het portret van Adrianus, geschilderd door Dionys van Nimwegen, in het derde kwart van de 18e eeuw. Het maakt onderdeel uit van een serie schilderijen, speciaal geschilderd als interieurdecoratie voor de zogenaamde Pauszaal die werd gebouwd op de plek van het geboortehuis van Adrianus aan de Oudegracht. Het hangt nu in de Adrianussalon in Paushuizen, evenals vier andere schilderijen uit dezelfde serie. Het is bezit van het Catharijneconvent maar in bruikleen bij de provincie.

□ FOTOGRAAF COEN SUYK | COLLECTIE ANP

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

teert. In de beoordeling van Adrianus kwam een ommekeer dankzij zijn *Hadrianus VI sive analecta historica de Hadriano VI Trajectino*.⁴ Tegen de heersende katholieke opinie in was het een protestantse geleerde die de paus eerherstel bracht. Niet omdat hij katholiserende neigingen had of met de roomse kerk flirtte (zulke humanisten waren er ook), maar omdat hij een Utrechtse chauvinist was. Op 3 maart 1727, ruim tweehonderd jaar na de dood van Adriaan, presenteerde Burman zijn werk aan de burgemeesters en de vroedschap. Die complimenteerden de auteur en besloten dat 'voorts de gedistribueerde boeken door deze stad [zullen] worden betaalt'.

De verzameling Lap van Waveren is helemaal bij Burman terug te vinden. Hoewel de laatste beweert niets aan Lap te danken te hebben, is het toch duidelijk dat diens bundel documenten - langs welke weg is niet duidelijk -, hem in de handen is gevallen. Zonder dat hij misschien van de herkomst ervan geweten heeft. Lap van Waveren heeft dus in de 17e eeuw de grondslag gelegd voor de erkenning van de verdiensten van paus Adriaan, Caspar Burman heeft ze met zijn fraai uitgevoerde en indrukwekkende prachtwerk aan het licht gebracht.⁵

Pauskamertje wordt Pauszaal

De bekende katholieke geschiedschrijver Ludwig von Pastor (1854-1928) heeft alleen Burman kunnen lezen en legt bij hem de ommekeer in de appreciatie van Adriaan. Leopold von Ranke in zijn *Geschiedenis van de Pausen van Rome* was hem

daarin overigens al voorgegaan. Het *Handboek der Kerkgeschiedenis* van de latere kardinaal De Jong, dat in Utrecht en bij de priesteropleidingen in heel Nederland werd gebruikt, steunde op deze grote voorgangers. Zo kwam er ook onder de katholieken, na hun wettige emancipatie en hun geleidelijke bewustwording als Nederlanders, nieuwe belangstelling voor Adriaan. Dirk Huurde- man (1878-1958), een priester van het aartsbisdom met een zwak voor geschiedenis en later vicaris-gene- raal, had al in 1908 een boekje gepu-

De door de beeldhouwer C.J. Groeneveld vervaardigde console 'De kroning van Paus Adriaan' op 31 augustus 1522, voor de plaatsing in 1969 ter hoogte van het huis Oudegracht 265 te Utrecht.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

bliceerd over de Utrechtse paus dat hij 'naar het Duitsch van Ludwig Pas- tor' (sic) had bewerkt en waarvan het nieuwe schuilging in de noten die hij eraan heeft toegevoegd. Daarin heeft hij het over het geboorte- huis van de paus aan de Oudegracht, hoek Brandsteeg, met het fameuze Pauskamertje (de veronderstelde geboortekamer) dat kort na 1843 is

afgebroken.⁶ Een van de latere eige- naars, Hendrik Bosch, heeft er later de zogenaamde *Pauszaal* laten inrich- ten, met daarin de 18e-eeuwse schil- derijen van Dionys van Nimwegen, die nu op Paushuizen te vinden zijn.

Aartsbisschop Andreas Ignatius Schaepman heeft in 1867 het huis gekocht en er het jaar erop de Paus Adriaanscholen van de Zusters van Liefde laten bouwen, een ulo-school voor meisjes uit de gegoede burger- stand. In de voorgevel waren sinds jaar en dag het portret en de naam van de paus aangebracht, wat hem na lange tijd weer van de straat zicht- baar maakte. In de 19e eeuw had hij verder nauwelijks aandacht gekre- gen, tenzij in een populair kinder- boek getiteld *Vrouwtje Ulebuut en mannetje Tinterlanteen* (1876), de oer- versie van het bekende Van Nelle-Pig- gelmeeverhaal. Daarin wordt paus Adriaan opgevoerd als een Utrechtse jongen die op school heel goed zijn best deed en het daarom in de wereld zo ver geschopt heeft.⁷

Mooie tentoonstelling, boze directrice

In 1959, vijf eeuwen na zijn geboorte, kreeg de paus in Utrecht een waar- dige herdenking. Het Centraal Museum zette een indrukwekkende tentoonstelling neer in samenwer- king met de universiteit en het stads- bestuur van Leuven, die altijd al veel meer belangstelling voor Adriaan

Opening Adrianus-tentoonstelling Centraal Museum, 28 september 1959. Helemaal rechts burgemeester De Ranitz. Op de voorgrond rechts Elisabeth Houtzager en kardinaal Alfrink. Achter hem de rector magnificus van de Leuvense Universiteit mgr. H. van Wayenbergh.

□ FOTO CO ZEYLEMAKER /ANP | NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE ELSEVIER

Volksprent 'Vaderlandsche mannen en vrouwen', anonieme houtsneede (fragment), 1805-1808, uitgegeven door Johannes Bouwer, Amsterdam.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

aan de dag hadden gelegd dan zijn geboortestad en de Spaanse instanties. De expositie was een verbeterde uitgave van die van 1923, toen het vierde eeuwfeest van zijn overlijden werd herdacht. Die was echter veel bescheidener en moest het stellen zonder originele stukken die men graag had willen laten zien. Deze keer waren ze er wel, en, wat meer is, er werd een monumentale catalogus bij uitgegeven, *Paus Adriaan VI 1459-1959*, nog steeds een onmisbaar standaardwerk voor iedereen die aan een onderzoek naar de paus begint.

Aartsbisschop B.J. Alfrink opende de tentoonstelling met een in vele understatementen verpakte klacht over de geringe belangstelling die er in Utrecht voor de figuur van paus Adriaan altijd was geweest: 'De stad Utrecht houdt de herinnering aan deze grote zoon min of meer anoniem levendig door Paushuizen en door Pausdam, misschien ook door de Adriaanstraat, waarvan ik niet heb kunnen achterhalen, of deze verband houdt met de figuur die wij deze middag herdenken. Zeker is, dat er wel aan mindere figuren uit de historie van deze stad straatnamen zijn gewijd.'

Na deze ongetwijfeld met enig gegniffel aanhoorde kritiek ontstond er een regelrechte verbijstering na het aanhoren van de rede die het hoogtepunt van de bijeenkomst in de Klaaskerk had moeten zijn. Elisabeth Houtzager, de directrice van het museum, had professor Willem Asselbergs, beter bekend als Anton van Duinkerken, toen een katholieke beroemdheid, nu vrijwel vergeten, uitgenodigd om de

Scène uit het toneelstuk 'De nar van de Paus' (1986) van Ton Vorstenbosch. De man met rode hoed links is gemeentearchivaris Eduard Struick.

□ FOTO ONBEKEND | UIT: ALS DE DAG VAN GISTEREN (ZWOLLE, WAANDERS, 1990, AFL. 8).

Henk van Ulsen als Adrianus in de Catharijnekerk, 22 oktober 1988.

□ FOTO CAREL RICHEL | COLLECTIE TON H.M. VAN SCHAIK

openingstoespraak te houden. Dat werd een deceptie, want de feestredenaar - geen historicus, evenmin trouwens als Houtzager - voerde de paus op als een volslagen mislukking en zijn pontificaat als een echec. Mevrouw Houtzager sprak de kritische feestpredikant al direct na afloop boos aan en wenste een rechtzetting. Van Duinkerken ging daar niet op in, en publiceerde zijn speech zelfs in *De Gids* ten teken dat hij bij zijn standpunt bleef. Elisabeth Houtzager was zeer verbolgen, er zijn er onder de lezers van dit blad zeker nog die weten wat dat betekende.⁸

Voor degenen die geen tentoonstellingen bezoeken en geleerde boeken lezen, was er in Utrecht pas tien jaar later iets van de paus te zien. Bij de Pausdambrug werd een console aangebracht met het wapen van paus Adriaan, en ter hoogte van zijn geboortehuis kwam ook in 1969 een voorstelling van zijn kroning op een lantaarnconsole. Beide kunstwerken zijn vervaardigd door de beeldhouwer Kees Groeneveld (1897-1986).⁹

Bezoek van een verre opvolger

Een tweede golf van belangstelling kwam er rond 1985. Dat was het jaar waarin de eerste niet-Italiaanse paus

sinds Adriaan, Karol Woytila (Johannes Paulus II, 1978-2005) de stad bezocht. Dat was een gebeurtenis vol reuring en rellen, maar Woytila herinnerde op Paushuizen zelf aan Adriaan en poseerde voor zijn geschilderd portret, een historisch geladen episode die in de publiciteit helemaal verloren ging.¹⁰ Wel was het voor onze beroemde stedelijke geschiedenisleraar dr. A. van Hulzen aanleiding om twee brochures te schrijven, een over het leven en streven van paus Adriaan, en een tweede met een stadswandeling langs plekken waarmee hij met enige goede wil in verbinding kon worden gebracht.

Het jaar erop, 1986, haalde ook de universiteit Utrecht, die dat jaar haar 350-jarig bestaan vierde, de paus van de plank. Ton Vorstenbosch schreef een toneelstuk over hem getiteld *De nar van de paus*.¹¹ Henk van Ulsen speelde de hoofdrol, die van de paus. De uitvoeringen in het Academieggebouw onder regie van Aram Adriaanse waren een groot succes, mede door de prachtige muziek uit de vroeg-16e eeuw die erbij ten gehore werd gebracht. Anderen denken terug aan gemeentearchivaris en stadshistoricus dr. Eduard Struick (1927-1997), die erin figureerde en in

dat stuk een weliswaar zwijgende, maar overduidelijk complotterende Curie-kardinaal neerzette.

Twee jaar later, in 1988, kwam paus Adriaan in de persoon van Henk van Ulsen, nog eens terug in de stad. Deze keer naar aanleiding van de ingebruikname van de 'loertoe-ter' aan de Mariaplaats, waarmee belangstellenden een blik konden werpen in het middeleeuwse rioolstelsel van de stad. Voor Adriaan Florisz. aanleiding om in de nabijgelegen Catharijnekerk te mediteren over de onnaspeurlijkheid van Gods wegen en de afgronden van het menselijk hart.

Proost van Oud Munster

Acht jaar later, in 1996, verscheen in het derde deel van de reeks *Utrechtse biografieën* een beknopte, maar goed geschreven en op de actuele stand van wetenschappelijke zaken steunende biografie door Bram van de Hoven van Genderen.

In 2009 was er een bescheiden Utrechtse herdenking van Adriaans 550e geboortedag, onder meer met de uitgave van een nieuwe stadswandeling van de hand van stadshistoricus René de Kam.

En nu komt er dus het standbeeld van Anno Dijkstra (St. Annaparochie 1970). Eerlijk gezegd, een publiek gedenkteken is er al. Dat is, omdat de Christus op Paushuizen een wereldbol vasthoudt, hij is er uitgebeeld als de Redder van de wereld, *Salvator mundi*. Hij verbeeldt hier dus de verdwenen Salvatorkerk op het huidige Domplein, oftewel de Oud Mun-

Anno Dijkstra werkend aan het standbeeld

□ FOTO BOUDEWIJN KEMNER

sterkerk. Adriaan was proost van het kapittel van Sint Salvator, zijn voor-naamste nominale functie in de stad. Maar die verwijzing is alleen voor geschiedkundig ingewijden te lezen. Paus Adriaan is in Utrecht twee eeuwen lang doodgezwegen, omdat hij in de geschiedschrijving als een mislukking werd beschouwd en ook omdat zijn protestantse vaderstad geen enkele behoefte had om een dode paus op te graven, laat staan te rehabiliteren. Daarna is hij door geleerde Utrechtse als Lap van Waveren en Caspar Burman bestudeerd waardoor zijn imago steeds positiever, in elk geval genuanceerder, is geworden. En hij heeft in de 20e eeuw ook onder een breder publiek meer bekendheid gekregen vooral door de grote expositie van 1959 in het Centraal Museum. Maar hij heeft door zijn vroege vertrek uit Utrecht, zijn Romeinse reputatie en de kortstondigheid van zijn pontificaat nooit echt tot de verbeelding gesproken. De verbeelding kan wel een steuntje gebruiken. Daarom is het goed dat dat beeld, een initiatief van het Prins Bernard Cultuurfonds, er eindelijk komt.

Noten

- 1 Dit artikel is de bewerkte versie van een inleiding gehouden op het symposium over Adrianus VI in Paushuizen op 7 febr. 2015. Recente levensbeschrijvingen zijn: J. Bijloos, *Adrianus VI. De Nederlandse Paus* (Haarlem 1980) en Michiel Verwey, *Adrianus VI (1459-1523). De tragische paus uit de Nederlanden* (Antwerpen/Apeldoorn 2011).
- 2 J.W.C. van Campen, 'Paus Adriaan, burger van Utrecht', in: *Herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI* (Utrecht 1959) 69, en de catalogusnummers 86-89 en 93.
- 3 H.M.J. Mûter, 'Gijsbertus Lap van Waveren historicus te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1 (1959) 169-239.
- 4 Zie noot 2 en catalogusnr 42. Voor Caspar Burman: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 4 (1918) 350-351.
- 5 Over de relatie Burman - Lap van Waveren: Mûter, a.w., 199-201.
- 6 D. Huurdeman, *De Nederlandsche Paus Adriaan VI. Naar Ludwig Pastor* (Amsterdam 1908) 20-21, noot 1. Dr J. de Jong geeft hem in zijn *Handboek der kerkgeschiedenis* (deel 3, Utrecht/Antwerpen 1948, 114) 'een ereplaats onder de pausen'. Adriaans 'edel streven temidden van bijna bovenmenselijke moeilijkheden' heeft de verdienste 'het eerst de principes aangegeven te hebben volgens welke later een werkelijke hervorming der kerk zou worden doorgevoerd'.
- 7 *Catalogus Herdenkingstentoonstelling 1959*, Addenda tussen 97-98, nr. 5.
- 8 Michel van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903 - 1968)* (Amsterdam 2000) 506-507. Het openingswoord van Alfrink staat afgedrukt in het bisdomblad *Omhoog* van 9 oktober 1959. Daar ook genuanceerde 'Kanttekeningen bij de rede van prof. Asselbergs over Paus Adriaan' van de hand van W. van de Pas. De Adriaanstraat heeft overigens niets met de Utrechtse paus te maken.
- 9 Nettie Stoppelenburg (teksten) en Toliën Wilmer (redactie), *De lantaarn spreekt. Wandel- en vaarroutes langs de lantaarnconsoles aan de Utrechtse grachten* (Utrecht 2013) 78 en 123.
- 10 *Toespraken van Joannes Paulus II bij zijn bezoek aan Nederland* (Leusden 1985) 74 en 104. JP II noemde bij die gelegenheid Adrianus' Instructie voor de Rijksdag van Neurenberg 1522-1523 'een oecumenisch document'.
- 11 Ton Vorstenbosch schreef daarna een reeks koninginnedrama's over Oranjevorstinnen, solotoneel dat werd opgevoerd door Nel Kars, de actrice die hij had ontmoet bij het stuk over paus Adriaan. Zij speelde daarin de enige vrouwenrol, die van Margriete, de zorgzame huishoudster die meester Adriaan van Leuven via Spanje naar Rome had meegebracht.

Pieter Christoffel Wonder, *Het trappenhuis van de Londense woning van de schilder* (1828), olieverf op doek.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM | IMAGE & COPYRIGHTS CMU

Het is 1828 en we bevinden ons in Londen. Om precies te zijn in 35 Great Marlborough Street.¹ De deur staat open en laat behalve het zonlicht ook de geluiden van een drukke stad het huis binnen. We zijn niet alleen. In het trappenhuis staan een onbekende man en een klein, witbruin hondje, een blaffende Cavalier King Charles-spaniël. De man staat met de rug naar ons toe. In zijn linkerhand zijn elegante *top hat*, zijn rechterhand gebarend richting het opgewonden hondje. Links op het tafeltje liggen twee patrijzen en een haas. Het kaartje aan de poot van de haas toont de afzender en het adres van het huis waar het net is afgeleverd. De jachtbuit, de onbekende figuur en het hondje trekken onze volle aandacht, maar als we een stapje achteruit zetten zien we hoe alles samen komt. De classicistische arcadeboog met de fragiele glazen lamp die aan een rood koord naar beneden hangt, omsluit het trapportaal. Het licht dat via het raam boven en de openstaande deur de ruimte vult werpt een geelgroene gloed op de muren. Het is te mooi om niet bij stil te staan.

‘Talent en onberispelijk gedrag’

Deze alledaagse, maar tegelijkertijd ook magische voorstelling speelt zich af in de Londense woning van de Utrechtse kunstenaar Pieter Christoffel Wonder (1777-1852). Naast de schoonheid van het licht binnen de doordachte compositie moet het werk voor Wonder ook een bijzonder aandenken zijn geweest aan zijn succesvolle periode in Londen. Het werk is tot zijn dood altijd in eigen bezit gebleven en heeft sinds de aankoop een vaste plek gekregen in het Centraal Museum Utrecht.

De Utrechtse schilder verbleef in totaal acht jaar in de Britse hoofdstad, van 1824 tot 1832. Hij was er op uitnodiging van Sir John Murray (1768-1827). Daarmee sluit hij aan bij illustere voorgangers die vanuit Utrecht naar het buitenland trokken, zoals Jan van Scorel in de 16e- en de Utrechtse Caravaggisten in de 17e eeuw. Tegelijkertijd trad hij in het voetspoor van een van de kunstenaars die hij zeer bewonderde en wiens werk hij aan het begin van zijn carrière meermalen kopieerde: Antoon van Dyck (1599-1641).

Murray die een niet al te succesvolle militaire loopbaan achter de rug had, verspreid over drie verschillende continenten, wijdde zijn leven na de val van Napoleon steeds meer aan de kunsten. Hij begon kunst te verzamelen en maakte een aantal interessante en goed gedocumenteerde kunstreizen.

Tijdens zijn reis naar Nederland deed hij in 1819 het atelier van P.C. Wonder aan. Dit zou het begin vormen van een goede verstandhouding en de basis leggen voor toekomstige opdrachten. Murray haalde Wonder in 1824 over naar Engeland te komen.

Een van de werken die hij in Engeland vervaardigde toont de beide heren in hun ideale kunstgalerij. Het werk dat nu bekend staat als *Patrons and Lovers of Art* (*Kunstliefhebbers en mecenasen*) is een bonte verzameling van schilderijen,

Tussen 1824 en 1832 vierde de Utrechtse romantische schilder Pieter Christoffel Wonder triomfen in Londen. Terug in Utrecht gold zijn werk als ‘ouderwets’ en werd hij snel vergeten. Vanaf 19 december laat een tentoonstelling in het Centraal Museum zien waarom hij het herontdekken waard is.

Mathijs Meinderts

Freelance kunsthistoricus o.a. werkzaam bij het Centraal Museum Utrecht.

Het Londense succes van een Utrechtse schilder

De vergeten romantische kunstenaar P.C. Wonder (1777-1852)

Pieter Christoffel Wonder, Zelfportret ca.1814-1815, ets op papier.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM | IMAGE & COPYRIGHTS CMU

beelden en belangrijke personen uit de Londense culturele elite. We zien hoe Murray de beroemde *Bacchus en Ariadne* van Titiaan - nu in de National Gallery in Londen - aan het bewonderen is. Vanachter de brede rug van Murray kijkt een man van in de vijftig vriendelijk onze kant op. Dit keer kijken we dus niet met Wonder mee. Hij kijkt ons aan. Zijn palet en kwast verraden zijn identiteit.

Het werk laat niet alleen een ideaal droombeeld zien van een kunstgalerij als de National Gallery, maar toont tegelijkertijd de sociale status van de Utrechtse schilder. Hij mag zich mengen tussen de Londense culturele elite, in de schaduw van zijn mecenas Murray.

P.C. Wonder beleeft in Londen het hoogtepunt van zijn carrière, zoals ook blijkt uit de levensschets uit 1852, geschreven door zijn vriend Adriaan Cock (1805-1864).

Cock refereert aan de hooggeplaatste, vaak adellijke personen die hij op zijn portretten vastlegde. 'Hij genoot te Londen, zoo door zijn talent, als ter oorzaak van zijn zedig en onberispelijk gedrag en vriendschapplijken omgang, niet zelden de eer van bij eenige de genoemde personen ten disch genoodigd te worden, eene onderscheiding, die weinigen ten deel viel en door velen werd benijd.' Welke geschiedenis ging er aan dit succes vooraf? Wonder was immers al 47 jaar toen hij naar Londen vertrok.

Autodidact en laatbloeiër

Pieter Christoffel Wonder werd geboren op 10 januari 1777, als zesde kind van Anna Geertruy Bergfeld en de leerlooier en zeembereider Johan Jacob Wonder. Met de zaken ging het goed, het gezin woonde aan de Oudegracht en de jonge Pieter kreeg de mogelijkheid om 'ter uitspanning' tekenlessen te volgen. Uiteindelijk besloot hij zelfs om van het schilderen zijn vak te maken en niet in de voetsporen van zijn vader te treden.

Tegen het gebruik in sloot Wonder zich niet als leerling aan bij een gevestigde kunstenaar, maar 'bragt het, door eigene oefening, onvermoeide vlijt en het bestuderen der Werken van onze voorname Meesters [...], allengs zoo ver, dat hij moeds genoeg voelde, om het palet op te vatten'.² Kortom, Wonder was een autodidact.

Om de 'voorname Meesters' te leren kennen, trok hij in de jaren 1804-1805 naar Düsseldorf, waar hij in de schilderijengalerij van de Kurfürstlich-Pfälzische Akademie kopieën maakte naar oude meesters als Peter Paul Rubens en Antoon van Dyck. Op het moment van zijn vertrek was hij met zijn 25 jaar relatief oud.

Terug in Utrecht werd hij lid van het 'Schilderscollege' en richtte hij samen met zijn collega Jan Baptist Kobell het 'Schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde' op.³ Wonder was er lange tijd directeur van en kwam zodoende in aanraking met vele kunstliefhebbers en verzamelaars uit de Utrechtse bovenlaag. Naast hooggeplaatste lieden schilderde hij ook een aantal hoogleraren verbonden aan de Universiteit Utrecht, kennissen en collega-kunstenaars. Ook buiten Utrecht, waar hij min of meer een monopoliepositie had gekregen als portrettist, verwierf hij belangrijke opdrachten.

Pieter Christoffel Wonder, *Dienstmeisje in een keuken*, ca. 1825, olieverf op paneel.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM | IMAGE & COPYRIGHTS CMU / ERNST MORITZ

Pieter Christoffel Wonder, *portret van Jan Baptist Kobell (1778-1814)* 1806, olieverf op doek.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM | IMAGE & COPYRIGHTS CMU / ADRIAAN VAN DAM 2015

Naast schilder van 'welgelijkende Portretten' richtte Wonder zich ook op het vervaardigen van genre- en conversatiestukken (een type groepsportretten). *Het Dienstmeisje in een keuken* (zie hierboven) is zo'n genrestuk, een voorstelling waarin het leven van alledag wordt uitgebeeld. Ook in dit werk speelt het invallende licht een belangrijke rol. Maar ditmaal bevinden we ons niet in het 19e-eeuwse Londen, maar lijken we in de 17e eeuw te zijn aanbeland. Op de achtergrond is nog net de trapgevel van een bakstenen huis te zien, een tafereel dat sterk doet denken aan het beroemde '*Het straatje*' van Johannes Vermeer. De dienstmeid binnen doet vooral denken aan het werk van een kunstenaar als Pieter de Hooch. Het werk geeft blijk van de fascinatie voor de schilderkunst uit de Gouden Eeuw, die in de vroege 19e eeuw breed wordt gedeeld onder kunstenaars. Daarnaast laat het werk zien hoe Wonder de 17e-eeuwse lichtinval in zijn eigen oeuvre heeft opgenomen. De keuze voor het schilderen van zijn eigen trappenhuis is opeens een stuk begrijpelijker geworden.

Vanaf 1810 exposeert Wonder regelmatig zijn werk in de *Tentoonstelling van Levende Meesters*, een reeks van tentoonstellingen die op initiatief van Lodewijk Napoleon vanaf 1808 werd georganiseerd in het verlengde van de Parijse salon. Zijn werk werd goed ontvangen en hij werd onder andere geprezen voor zijn uitmuntende weergave van stoffen.

In 1817 ontving hij een gouden erepenning van het Departement van Tekenkunde van het Amsterdamse Genootschap Felix Meritis, voor zijn inzending bij een prijsvraag. Het succes zette zich voort. Hij schilderde vele portretten in opdracht en maakte genre- en historiestukken voor de vrije markt. Uiteindelijk culmineerde dit in zijn vertrek naar Londen in 1824.

Ingehaald door de tijd

Wanneer Wonder in 1832 terugkeert naar de Domstad waarin zijn 'hart altoos zal blijven opgesloten', komt hij tot de bittere conclusie dat zijn werk steeds ouderwetsker blijkt te worden. De navolging van meesters uit de 17e eeuw komt steeds meer onder kritiek te staan, het is ouderwets en bovendien niet origineel. Toch past hij zijn stijl niet aan. Ondanks de lovende woorden van zijn vriend Adriaan Cock, net na zijn overlijden in 1852, raken Pieter Christoffel Wonder en zijn werk langzaam in de vergetelheid.

Hierin komt vanaf 19 december gelukkig weer verandering met de eerste monografische tentoonstelling over P.C. Wonder te zien in het Centraal Museum. Vele van zijn werken, veelal uit particuliere collecties, zullen op de tentoonstelling te zien zijn. Naast het werk van Wonder zelf worden meubels en kostuums uit de periode 1800-1850 getoond uit de collectie van het Centraal Museum. De tentoonstelling *Een Utrechter in Londen. P.C. Wonder, een romantisch schilder (1777-1852)* biedt de mogelijkheid om Wonder en zijn tijd te herontdekken.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op E. Bergvelt (redactie), *Een Utrechter in Londen. P.C. Wonder, romantisch schilder (1777-1852)*. Dit boek naar aanleiding van de tentoonstelling verschijnt begin december bij Uitgeverij Lecturis, Eindhoven.
- 2 R. van Eynden en A. van der Willigen, 'Pieter Christoffel Wonder', in idem, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIII eeuw*, dl. III (Haarlem 1820) 239.
- 3 Bij de oprichting in 1807 heette het nog 'modern tekengeselschap naar het geklede model', de huidige naam kreeg het in 1814.

Muurschildering Kruisiging met Maria, Johannes en Margaretha van Antiochië in de Avesneskapel tijdens onderzoek met IRR-camera.

□ FOTO ANNE-MARIE VAN EGMOND

Anne-Maria van Egmond

Promovendus Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam

De kruisiging in de Domkerk: meer dan één muurschildering

Kunsthistorici vonden in 1919 tegen de achterwand van een dichtgemetselde nis in een van de Domkapellen de muurschildering van een kruisiging. Daar doorheen schenen contouren van een andere schildering.

Die is nu met de nieuwste technieken zichtbaar gemaakt.

Aanvullend archiefonderzoek levert een mogelijke verklaring voor de opmerkelijke overschildering.

Op de huidige muurschildering zijn vier personen te zien met nimbi: aureolen of gouden cirkels die de heilige figuren in het tafereel aanduiden. Afgebeeld zijn Christus aan het kruis met aan zijn rechterhand

Maria ondersteund door Johannes en aan zijn linkerhand de heilige Margaretha van Antiochië. Naast haar nimbus schijnt echter, zo stelden de eerste onderzoekers in 1919 al vast, nog een andere nimbus door de verflaag heen.

Deze behoort tot een oudere schildering, die zich onder de nu zichtbare bevindt. Deze tweede muurschildering konden onderzoekers recentelijk met behulp van infraroodreflectografie zichtbaar maken.¹

Infraroodreflectografie

Het was een beetje passen en meten, zo'n steiger in de Avesneskapel. Omdat de nis met de muurschildering zich hoog in de muur bevindt, was het nodig de onderzoekscamera op een stellage te zetten. Deze camera zendt straling uit die door bepaalde verfpigmenten in meer of mindere mate wordt weerkaatst. Doordat de camera deze weerkaatsende stralen opvangt, ontstaat een opname, een beeld van de verschillende verflagen van deze muurschildering. Dat kan alleen als de camera op niet al te lange afstand

Detail van Margaretha van Antiochië met achter haar nimbus een cirkel die een onderliggende schildering deed vermoeden.

□ FOTO ANNE-MARIE VAN EGMOND

van het op te nemen tafereel staat. Deze techniek wordt infraroodreflectografie (IRR) genoemd en was tot nog toe met succes toegepast op beschilderde panelen met houtskoolhoudende ondertekeningen. Het was niet zeker of een muurschildering zich op dezelfde wijze zou laten onderzoeken, maar dit bleek wel het geval. De IRR-camera bracht het onderliggende tafereel in beeld. Dat het hier niet om een ondertekening gaat maar om een volledige schildering, blijkt uit het feit dat deze volledig is ingeschilderd. Waar bijvoorbeeld met rode verf delen van de eerste versie van het lichaam van Christus zijn weggeschilderd, vonden we door mid-

dering zich op dezelfde wijze zou laten onderzoeken, maar dit bleek wel het geval. De IRR-camera bracht het onderliggende tafereel in beeld. Dat het hier niet om een ondertekening gaat maar om een volledige schildering, blijkt uit het feit dat deze volledig is ingeschilderd. Waar bijvoorbeeld met rode verf delen van de eerste versie van het lichaam van Christus zijn weggeschilderd, vonden we door mid-

del van een minuscule puntie van de verflagen inkarnaat, de huidskleur waarmee Christus' torso was ingeschilderd.

Dubbele schildering

Christus is afgebeeld op zowel de eerste als de tweede schildering. Beide tafereelen betreffen een kruisiging, het moment waarop Christus door aan het kruis te sterven de erfzonde op zich neemt, een veelvoorkomende scène in de christelijke kunst. In de meeste verbeeldingen van de kruisiging wordt deze bijgewoond door Maria en Johannes de evangelist.

Uit de IRR-opname blijkt dat in de oudste schildering Maria en Johannes zich ieder aan een kant van Christus bevonden. Maria houdt het hoofd gebogen en haar handen in een rouwgebaar bijeen. Johannes gebaart naar de gekruisigde en houdt in zijn andere hand een boek, alsof hij vooruitwijst naar wat het belangrijkste verhaal in de Bijbel zou worden.

In de tweede schildering is de compositie volledig gewijzigd: Johannes ondersteunt nu Maria en ze staan beiden aan Christus' rechterzijde, voor de kijker links. Het lichaam van Christus aan het kruishout is ietwat naar links verplaatst. Deze twee wijzigingen maken dat er rechts van het kruis ruimte is voor een extra heilige, Mar-

IRR-opname van muurschildering in Avesnes-kapel (links) en een bewerking van die opname waarop de onderdelen van de oudste schildering zijn opgelicht.

□ FOTO STICHTING ART, BOOKS AND COLLECTIONS | FOTO EN BEWERKING ANNE-MARIE VAN EGMOND

garetha van Antiochië. Deze heilige kwam in de oudste schildering niet voor en is dus toegevoegd bij het aanbrengen van de tweede.

Margaretha van Antiochië

Alleen de vrouwelijke heilige zou niet zoveel ruimte hebben ingenomen. Ze komt echter met haar attriboot, een draak. In andere weergaven heeft ze het beest alleen maar bij zich of staat ze er bovenop; in deze schildering komt Margaretha echt uit het opengespleten beest tevoorschijn; ze staat nog tussen zijn vleugels. Volgens een middeleeuwse legende at de draak Margaretha op, maar door in zijn buik het kruisteken te maken overwon zij het beest. De heilige Margaretha is daarom beschermheilige van zwangere vrouwen die al eeuwenlang hopen dat hun kind net zo ongeschonden ter wereld komt als de heilige Margaretha tevoorschijn kwam uit haar draak. Dat ze een prinses was is te zien aan het kostbare diadeem dat ze draagt en de grote elegantie waarmee ze is weergegeven. Net als voor de andere figuren is ook voor haar figuur een fijne schildertechniek gebruikt die met enkele verfstreken de fragiliteit van haar gelaat en handen in beeld brengt. Deze staat in schril contrast met de met grove verfstreken neergezette draak die Margaretha met behulp van haar deugd en geloof wist te verslaan.

Gwijdes nagedachtenis

De nu zichtbare schildering is stilistisch gedateerd rond 1410. Dat is een kleine eeuw nadat de muur voor de eerste keer beschilderd werd. De oudste schildering is ook door vergelijking van de stijl met andere schilderijen te dateren en wel rond 1320-1330. In 1317 overleed de toenmalige bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes, broer van Jan II, die al in 1304 overleden graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. Voor Gwijde werd een tombe in de kapel geplaatst met daarop een ligbeeld dat de bisschop moet voorstellen. Rond die tijd moet ook de muur zijn beschilderd. Tegen de muur onder de beschilderde nis werd een altaar gesticht waarop misen ter nagedachtenis van Gwijde dienden te worden gevierd.

Bundel over middeleeuwse kunst

De resultaten van het tot nu toe uitgevoerde onderzoek zijn verschenen in Anne-Maria van Egmond, 'Art and archives, clerics and counts. New insights on the crucifixion mural in the Utrecht burial chapel of Guy of Avesnes' in Anne-Maria J. van Egmond en Claudine A. Chavannes-Mazel (redactie), *Medieval art in the Northern Netherlands before Van Eyck. New Facts and Features* (Utrecht, Clavis, 2014). Sanne Frequin verrichtte onderzoek naar de tombe van Gwijde van Avesnes voor haar artikel in dezelfde bundel, 'A voice from the grave. The tomb of Guy of Avesnes in Saint-Martin's Cathedral in Utrecht'. Deze bundel bevat tevens drie studies naar de Utrechtse miniaturisten Michiel van der Borch (werkzaam ca. 322-1340) en de Meesters van Zweder van Culemborg (werkzaam 1415-1440). De Engelstalige teksten zijn bedoeld voor kunsthistorici en in kunstgeschiedenis geïnteresseerde leken; de bundel is te bestellen op clavis-publicaties.nl voor € 34,95 en te koop bij de museumwinkel van Museum Catharijneconvent.

We weten dat in 1322 een vicaris op instigatie van Gwijdes - helaas niet bewaard gebleven - testament werd aangesteld die hiervoor verantwoordelijk was. Graaf Willem III, Gwijdes neef, wees een inkomstenbron aan waaruit de vicaris betaald werd. Uit een vicarielijst uit het einde van de 14e eeuw wordt duidelijk dat Gwijdes altaar was gesticht 'in ere van de heilige Margaretha' (*ad altare Gwydonis episcopi fundata in honore Sancte Margarete*). Het lijkt erop dat het altaar waarop de memorie van Gwijde werd gevierd, vanaf de stichting al aan deze heilige gewijd was. Waarom de bisschop zijn altaar aan de heilige Margaretha gewijd wilde hebben, is volkomen onduidelijk; haar functie als beschermheilige van zwangere vrouwen zal hier niets mee te maken hebben gehad.

Na een eeuw overschilderd

Pas rond 1410 werd het dus noodzakelijk geacht de heilige aan wie het altaar was gewijd in beeld te brengen. Juist rond dit tijdstip komt de vicarie van Gwijde opnieuw in de archiefstukken voor. Graaf Willem III had in 1318 de belasting op de graaninkomsten

van een Hollands dorp aangewezen als inkomstenbron. Deze geldstroom, waarmee de memoriemissen voor Gwijde werden bekostigd, droogde in de loop van de 14e eeuw op. Graaf Willem VI van Holland wees in 1409 en 1410 nieuwe inkomsten aan. Het is goed mogelijk dat het altaar tot die tijd wegens geldgebruik wat verwaarloosd was. Toen de geldstroom weer op gang kwam, was het weer mogelijk alles op orde te brengen. Waarschijnlijk werd ook op dat moment het bestaande kruisigingstaferel overschilderd om de heilige Margaretha, de heilige aan wie het altaar eronder was gewijd, af te kunnen beelden. Heel misschien is het in beeld brengen van deze heilige eveneens bedoeld als steun aan begunstiger graaf Willem VI. Zijn dochter Jacoba, verloofd met een Franse koningszoon, zou zeer gebaat geweest zijn bij een vruchtbaar huwelijk, waartoe de heilige Margaretha kon worden aangeroepen. Onderzoek naar middeleeuwse kunstgeschiedenis biedt meestal weinig zekerheden, zeker over onderliggende bedoelingen, maar één ding is zeker: de schildering in de Avesneskapel is meer dan gewoon één schildering.

Noot

- 1 Dat gebeurde door de auteur van dit artikel samen met een groep technische onderzoekers. Dank is verschuldigd aan Dombeheerder Toos van Rijn voor toestemming de schildering te onderzoeken. Technische hulp werd verleend door Claudine Chavannes-Mazel, Arie Wallert, Nienke Woltman en Indra Kneepkens. Momenteel verricht Arie Wallert, hoogleraar Atelierpraktijken (UvA / Rijksmuseum Amsterdam), nog onderzoek naar de minuscule verfmonsters die van de schildering zijn genomen. Hij onderzoekt de opeenvolging van verflagen en de samenstelling van de verf. De identificatie van de pigmenten en bindmiddelen kan ons meer vertellen over de werkwijzen van de twee verschillende schilders.

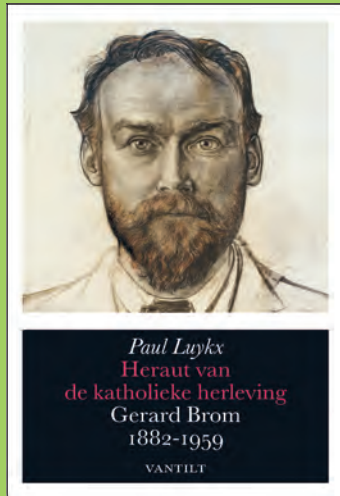
'De katholieke Huizinga'

Na het dikke boek over de edelsmidse Brom (zie het vorige nummer van dit tijdschrift) is er nu een nog dikker boek over de cultuurhistoricus en katholieke propagandist Gerard Brom, de geleerde oom van de edelsmeden Jan Hendrik en Leo en broer van de historicus Gisbert. In zijn dagen werd hij 'de katholieke Huizinga' genoemd, tegenwoordig is hij haast vergeten en wordt zijn werk nauwelijks nog gelezen. Toch was hij een van de grootste geleerden uit de eerste helft van de 20e eeuw, een rusteloze, nauwgezette werker die met zijn pen kon wat zijn neven met hun handen deden. En er zijn belangrijke Utrechtse componenten. Hij werd geboren aan de Springweg 7 en zat op school bij meester Taminiau van de Gregoriuschool aan de Oudegracht. Na de middelbare school op Rolduc ging hij in zijn geboortestad medicijnen studeren, wat hij na twee jaar opgaf, en daarna Nederlands. Hij werd lid van *Veritas* en van het *Utrechtsch Studenten Corps*. Dat laatste om er het katholieke geluid te laten horen, iets wat hij levenslang luid en duidelijk is blijven doen. Over het USC had hij als gezworen geheelonhouder weinig goeds te melden: 'Een levend lijk, dat dreef op schijn en linten.'

Hij kende en beschreef het verstilde Utrecht van rond 1900 als geen ander en had ontmoetingen met zowel Herman Schaepman als met Nicolaas Beets in diens nadagen. De laatste liet hij kennismaken met de gedichten van Guido Gezelle. Beets bezorgde de bundel terug met correctie van enkele spelfouten. In 1907 promoveerde Brom aan de RUU op een geruchtmakend proefschrift over Vondels bekering. Daarna bracht hij een bibliografie van 538 nummers op zijn naam, waaronder levensbeschrijvingen van Ariëns, Broere, Multatuli, Herman Schaepman en Alberdingk Thijm. In 1939 sprak hij in de Domkerk bij de Willibrordherdenking en na de oorlog huldigde hij kardinaal De Jong in het oude Tivoli. 'Katholieke Huizinga', dat klopt wel ongeveer, alleen is Broms oeuvre omvangrijker en gevarieerder dan dat van de beroemde Leidse hoogleraar. En zijn stijl is levendiger en prikkelender dan het prachtige, gedragen jaren dertig-Nederlands van Huizinga. Deze omvangrijke, belangwekkende en uiterst leesbare biografie gaat er misschien voor zorgen dat hij ook weer gelezen wordt.

TVS

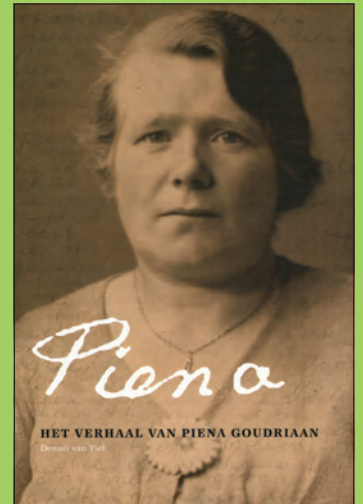
Paul Luykx, *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom 1882 - 1959. Nijmegen, Vantilt, 2015. ISBN 978 94 6004 2003. 1006 p. € 39,95.*

Harde leven in Wijk C

Het lezen van de herinneringen van Piena Goudriaan (1902-1996) aan haar eerste veertig levensjaren roept de sfeer op uit de naturalistische romans van Arnold Aletrino, Marcelus Emants of Israël Querido. Ze verhalen zonder enige romantiek over het harde leven in een volkswijk, in Piena's geval Wijk C. Rauw en recht voor zijn raap vertelt zij over de dagelijkse strijd om wat te eten te krijgen, de afhankelijkheid van de armenzorg, de vernederingen en mishandelingen door haar moeder (een 'vuil en huichelachtig' persoon), de tewerkstelling in Geesteren en Ruurlo en haar ongelukkige eerste huwelijk met een alcoholist. Vele van de nogal associatief in een schoolschrift genoteerde herinneringen eindigen met de berustende vaststelling 'Zoo was het en niet anders' of een variant daarop. Achterkleinzoon Dennis van Tiel besloot dit unieke document te presenteren aan een groter publiek in een mooi uitgegeven boek voorzien van veelzeggende foto's uit de collecties van de familie en het Nederlands Volksbuurtmuseum.

Piena. Het verhaal van Piena Goudriaan. Bezorgd en ingeleid door Dennis van Tiel. Utrecht, Uitgeverij D Ventiel, 2015. 190 p. ISBN 978 90 823 2730 4. € 15,00. Ook te bestellen via vragen@dventiel.nl

Driemaal Nieuwe Hollandse Waterlinie

Aan de uitgebreide literatuur over de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn drie publicaties toegevoegd. Allereerst is er het fraaie en kloeki boek over de Stelling van Honswijk. Aan deze verdedigingswerken aan de Noorder-Lekoeven ten zuidwesten van Schalkwijk werd begonnen in de jaren 1841-1848. Uitbreidingen volgden tot begin 1940. Jarenlang onderzoek door Douwe Koen leverde niet alleen een gedetailleerde bouwgeschiedenis op, maar ook het boeiende verhaal van het gebruik van de stelling tijdens de wereldoorlogen en in het interbellum. Zo fungeerde Fort Honswijk in 1935 een tijdlang als 'interneringsdepot voor ongewenste vreemdelingen', dat wil zeggen Duitse (communistische) activisten die het naziregime ontvlucht waren. Meest markant onderdeel van de stelling is de ronde bomvrije toren in het fort. Die vormt ook het onderwerp van een ruim 60

pagina's tellend, zeer fraai foto-essay in het hart van het boek. Te hopen is dat toekomstige restauraties geen afbreuk doen aan het weerbarstige en unheimische karakter van dit robuuste bouwwerk. In de serie gidsen over de afzonderlijke verdedigingswerken van de Hollandse Waterlinie zijn weer twee deeltjes over de Utrechtse fortengordel verschenen. Dat over Fort aan de Klop volgt de indeling van de meeste andere: bouwgeschiedenis, gebruik tijdens de wereldoorlogen en de Koude Oorlog, restauratie en herbestemming (in dit geval vooral horeca en recreatie). Het andere deeltje kijkt, net als het onderwerp, wat af. Het handelt over de vier lunetten in het zuidoosten van de stad Utrecht, naamgevers voor de aangrenzende wijk. De geschiedenis van deze halvemaaanvormige, tussen 1822 en 1828 gebouwde vestingwerken wordt verteld in een doorlopend chronologisch verhaal. Dat begint met de Hollandse Waterlinie in de 17e eeuw en eindigt met de huidige gebruikers waaronder het Fort van de Democratie in Lunet I. In de voormalige atoombunker in dat lunet werd in 2013 het themanummer over de Koude Oorlog van dit tijdschrift ten doop gehouden.

Douwe Koen, Stelling van Honswijk. Vestinglandschap aan de Lek. Met een foto-essay van Bert Mulder. Amsterdam, Stokerkade, 2015. 192 p. ISBN 978 90 7915 62 90. € 19,50.

Douwe Koen, Fort aan de Klop; Fred Gaasbeek, De Lunetten op de Houtense Vlake. Amsterdam, Stokerkade, 2015. Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks. 40 p. € 7,50 per deel.

plaats in de Parkhaven te verwerven, is de auteur van dit mooi geïllustreerde en met enthousiasme geschreven boekje niet helemaal gelukkig. Volgens haar is daardoor 'in één klap een halve eeuw woonbotengeschiedenis weggevaagd'.

Cisca de Ruiters, Ora et Labora, van stoomboot tot woonboot. Utrecht, Atelier De Witte Waterlelie, 2015. 84 p. ISBN 978 90 821785 0 0. € 17,50 (incl. verzending), bestellen via info@dewittewaterlelie.nl

Ook verschenen

Niels Bokhove, **W.G. van de Hulst en Utrecht; wandel- en fietsgids door leven en werk**. Utrecht, Stichting W.G. van de Hulst sr. Toen en Nu, 2015. 56 p. ISBN 978 94 91869 13 6. € 4,50, o.a. verkrijgbaar bij VVV Utrecht, Damplein en boekhandel Savannah Bay, Telingstraat 13. Mooi jaszakgidsje met een route langs twintig locaties die een belangrijke rol speelden in leven en werk van de Utrechtse kinderboekenschrijver en onderwijzer. Iedere beschrijving is voorzien van illustraties en citaten, meestal uit Van de Hulsts *Herinneringen van een Schoolmeester* (1942).

B. de Keijzer, **De oudste lijst van leenmannen van de bisschop van Utrecht 1379**. Hilversum, Verloren, 2015. 176 p. ISBN 978 90 8704 500 5. € 17,00. Transcriptie van en toelichting op de lijst van leenmannen van bisschop Floris van Wevelinchoven die zich bevindt in de Collectie Brands in Nieuw Dordrecht (Drenthe). Een tweede lijst, aanwezig in Het Utrechts Archief, is volgens de auteur een afschrift van deze lijst.

Joost van der Lijn, **Utrecht en de Joden. Een wandeling door de eeuwen**. Universiteit Utrecht, Centre for the Humanities, 2015. 31 p. ISBN 978 90 823819 0 0. € 4,95. Een grote en markante joodse gemeenschap heeft Utrecht nooit gekend. Toch hebben joden - pas vanaf 1789 officieel in de stad toegelaten - hun sporen nagelaten. Sommige daarvan zijn nog fysiek aanwezig, andere bestaan alleen nog in verhalen. Ze worden beschreven in deze wandelgids langs 16 locaties, vrijwel allemaal binnen het Singelgebied. De route is 5 kilometer lang, de (uitvoerige) toelichtingen kunnen het best tevoren thuis gelezen worden.

Bert Rietberg, **Grebbeinie. Veenendaal, Achterberg en Rhenen. Een cultuurhistorische fietstocht**. Utrecht, Matrijs, 2015. 72 p. ISBN 978 94 6148 053 8. € 9,95. Nieuw deeltje in een aantrekkelijke reeks fiets- en wandelroutes waarvoor de Rijksdienst Cultureel Erfgoed het initiatief nam. Bevat een hoofdstuk over de Slag om de Grebbeberg, een routebeschrijving, een routekaartje en een toelichting in woord en beeld bij 31 opmerkelijke plekken langs de 38 kilometer lange route.

Gerard van Wezel (redactie), **De Sint-Maartenskerk te Doorn. Vroeg renaissancemonument bouwsculptuur en bouwgeschiedenis**. Zwolle, WBOOKS, 2015. 175 p. ISBN 979 90 663 0466 6. € 29,95. Gedetailleerde, rijk geïllustreerde en soms nogal specialistische beschrijving van multidisciplinair onderzoek naar voor Nederland unieke renaissanceereliefs die in 1996 zijn opgegraven onder de torenvloer van de 12e-eeuwse Sint-Maartenskerk in Doorn. Ook aandacht voor de bouwgeschiedenis van de kerk zelf.

Erfgoed op het water

De *Ora et Labora* is Utrechts oudste en bekendste woonboot. Ze werd in 1903 gebouwd als 'goederenschroefboot' voor het vrachtverkeer, maar werd rond 1917 getransformeerd tot een 'salonschroefstoomboot'. De boot onderhield onder andere een toeristische dienst tussen Zwolle en Giethoorn. Vanaf begin jaren dertig was ze als woonschip in gebruik aan de Leidsekaai ter hoogte van de J.P. Coenbrug. Het uiterlijk van salonboot bleef nog lang in stand. De *Ora et Labora* had verschillende bewoners - de auteur sprak met de meeste van hen - en was vaak een geliefde ontmoetingsplaats in de buurt. Begin deze eeuw bleek het moeilijk een nieuwe koper te vinden, maar dankzij actie van buurtbewoners, de politiek en organisaties voor varend erfgoed werd de boot in 2008 gered van de sloop. Met de restauratie die nodig was om de status van varend monument en daarmee recht op een lig-

Cornélie M. Ritter-Landré, ca. 1938.

□ FOTO UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, BIJZONDERE COLLECTIES

Het oorlogsdagboek van Cornélie M. Ritter-Landré

Meteen na de oorlog verzocht het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie om dagboeken uit de jaren 1940-1945 af te staan. Ze bieden een beeld van de bezettingstijd, niet aangetast door latere ervaringen en meningen. En nog steeds duiken er waardevolle oorlogsdagboeken op, zoals dat van Cornélie M. Ritter-Landré, wier echtgenoot 75 jaar geleden gegijzeld werd.

Het recent voor de dag gekomen oorlogsdagboek van Cornélie M. Ritter-Landré loopt van 20 januari 1942 tot 31 maart 1943. Het is het vervolg op een dagboek dat ze bijhield van 10 juni 1941 tot 15 januari 1942. Beide delen bevinden zich in het Archief Ritter van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Cornélie Ritter was de echtgenote van P.H. Ritter Jr., van 1918 tot 1934 hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad* en landelijk bekend als literatuurcolumnist voor de AVRO-radio.

Op 7 oktober 1940 was Ritter samen met vele andere prominente Nederlanders, onder wie de Utrechtse hoogleraren Geyl en De Savornin Lohman, gegijzeld als vergelding voor de internering van Duitsers in Nederlands-Indië. Ze werden opgesloten in Buchenwald en zijn vandaar in november 1941 overgebracht naar het grootseminarie in het Noord-Brabantse Haaren. Een half jaar later verhuisden ze naar het kleinseminarie 'Beekvliet' in het naburige Sint-Michielsgestel en eind oktober 1942 naar de kostschool 'De Ruwenberg' in dezelfde gemeente. Pas op 17 september 1944 kwam Ritter vrij.

'Een zekere deftigheid'

De Ritters maakten deel uit van de hogere burgerij. Ritters vader was hoogleraar filosofie aan de Utrechtse universiteit. De familie Landré stamde uit Frankrijk, een herkomst die Cornélie zorgvuldig koesterde. Steeds als ze de gelegenheid kreeg Frans te spreken, maakte ze daarvan een notitie in haar dagboek.

In 1942 verscheen *Zóó is Utrecht* waarvoor Ritter de inleiding schreef. Over de bewoners van de provincie schrijft hij: 'Er heerscht, van ouds, een zekere levensafgemetenheid, een zekere deftigheid'. Deze karakteristiek gaat zonder meer op voor hemzelf en zijn vrouw. De kennissen van Cornélie Ritter waren deftige lieden en haar levensstijl met frequent ontvangen en afleggen van visites paste daarbij. Zij was een ontwikkelde vrouw die een vertaling uit het Italiaans publiceerde en voor de uitgeverij Meulenhoff buitenlandse boeken beoordeelde die mogelijk voor vertaling in aanmerking kwamen.

Op 21 januari 1942 stelde haar oudste zoon Rut een vriendin voor, een medestudente uit Bussum, Ymie Kingma. Die viel zeer in de smaak: 'een charmant, aardig meisje'. Intensievere contacten en kennismaking met Ymie's ouders volgden, zoals normaal in het milieu van de Ritters. De instemming van Ruts vader met de verbintenis van zijn zoon moest echter noodgedwongen enige tijd wachten. Tijdens het 'familiedinertje' op 4 juli 1942 ter gelegenheid van de verloving las Cornélie Ritter de tafelrede van haar echtgenoot voor.

Verstopte brieven

De afwezigheid van haar echtgenoot, van 'Henri', viel Cornélie Ritter zwaar, ook al had hij het als gedetineerde vanwege Indië gemakkelijk in vergelijking met anderen die de Duitsers gevangen hielden, om maar te zwijgen over degenen die in concentratiekampen verbleven. De Indische gijzelaars

Het woonhuis van de Ritters in de Admiraal van Gentstraat (rechts) in 1975.

□ FOTO GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

mochten via de post contact met de buitenwereld hebben. Ook pakketten waren toegestaan. Vanuit Buchenwald en Haaren kon Ritter eens per maand een brief naar huis schrijven, in het Duits, want censuurinstanties controleerden de inhoud. Vanuit Haaren correspondeerde hij ook ongecensureerd in het Nederlands door brieven te verstopten in pakketten die hij naar zijn vrouw stuurde. Cornélie Ritter ging dat ook in de hare doen.

Op 27 maart 1942 kreeg zij, anderhalf jaar nadat haar man was opgepakt, eindelijk een keer de mogelijkheid hem op te zoeken. Diezelfde avond beschreef zij de reis naar Haaren en noteerde details als 'met den trein van 9.15 naar Den Bosch' en 'eerst door een groote poort met schildwachten met porthelmen'. In een 'groote ontvangstsalon' wachtte zij de komst van 'Henri' af: 'Nog vijf minuten en wij zaten bij elkaar en praatten samen of wij altijd bij elkaar geweest waren.' Later volgden nog enkele andere bezoeken en in november 1942 en januari 1943 kreeg Ritter permissie voor een vier dagen durend verlof in zijn Utrechtse woning aan de Admiraal van Gentstraat 23.

Met zijn brieven had Cornélie Ritter het soms erg te kwaad, omdat haar man zich vanwege het voortduren van de gijzeling steeds ongelukkiger ging voelen en vaak honger leed. Zijn hoop op vrijlating toen de Japanners Indië in 1942 veroverden - waarmee het motief voor de internering vervallen leek -, was vergeefs. Ook andere aanleidingen, zoals zijn 60e verjaardag, bleken geen reden hem vrij te laten.

Buchenwalder Dameskring

De echtgenotes van de mannen die in oktober 1940 uit Utrecht en omgeving naar Buchenwald afgevoerd waren en later in Noord-Brabant verbleven, kwamen ongeveer eens in de maand bijeen in een gespreksgroep, de *Buchenwalder Dameskring*. Tot dit gezelschap behoorden ook de echtgenotes van de professoren Geyl, De Savornin Lohman en de al eerder gevangen genomen Schmutzer. Met haar lotgenoten besprak Cornélie gedeelde zorgen, het oorlogsnieuws en natuurlijk de leefomstandigheden van hun echtgenoten als ze die kort daarvoren hadden kunnen bezoeken. Aan het uitwisselen van wat ze van

Het Utrechts Centraal Station in 1942. Hier vandaan reisde Cornélie dat jaar naar Haaren om haar geïnterneerde man te bezoeken.

□ FOTO H.J.M. VALKS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de gegijzelden vernamen, waren wel grenzen. De tweede geheime brief die Cornélie Ritter ontving, behelsde het zeer uitdrukkelijke verzoek deze te verscheuren en er niemand, ook de meest intieme kennis niet, over te vertellen. Het uitlekken van de inhoud 'kon de grootste gevaren met zich brengen'. In die tweede, op 2 februari 1942 geconcipeerde brief doet Ritter verslag van zijn verblijf in Buchenwald en de martelingen waarvan hij getuige is geweest. Een van de verschrikkelijkste dingen die hij er had meegemaakt was de aankomst van een groep grotendeels doodzieke aan dysenterie en andere ziekten lijdende Polen en Joden uit Dachau. Zij moesten 'spiernaakt' naar het ongeveer een kilometer verderop gelegen ziekenhuis lopen. Ze waren er zichtbaar zeer slecht aan toe en het merendeel was naar hij aannam enkele dagen later gestorven. Ritter vervolgt zijn rapportage met: 'Er ging ook een gerucht door ons kamp, dat er een menigte van 120 geïnterneerden stiekem is weggevoerd, om als proefkonijnen te dienen voor vergassingsproefnemingen, het zelfde wat, blijkens een mededeeling van de bisschop van Münster althans in Duitschland met patiënten uit de zwakzinnigen-gestichten geschiedt. Kortweg: moord.' Cornélie Ritters reac-

tie vier dagen later, toen zij de geraffineerd verborgen brief in het door hem gestuurde pakket vond, luidde: 'Hier kan ik niet over schrijven. 't Is te erg.'

Grote ongerustheid

Ritter kon vanaf de overbrenging naar Sint-Michiëlsgeestel in het Nederlands schrijven en er ook vanuit gaan dat officiële post niet meer gelezen zou worden. De censuur daar trad alleen streng op, als er verontwaardigde reacties van gijzelaars op een recente gebeurtenis gevreesd werden. Het vervelende idee dat iemand mogelijk meelas, bracht Ritter en zijn vrouw ertoe elkaar ook heimelijk te blijven schrijven.

Cornélie Ritter mocht zich gelukkig prijzen dat zij zo goed wist hoe het met haar man ging. Familieleden van vele duizenden andere Nederlandse gevangenen kregen vaak helemaal niets te horen, als ze al wisten waar hun gelieven verbleven. Maar het voorrecht van Cornélie bleek toch betrekkelijk. Een van haar drie kinderen, dochter Isa, woonde met man en kind in Batavia. De oorlog met Japan, die op 9 maart 1942 tot de capitulatie van Nederlands-Indië leidde, baarde grote ongerustheid. Hoe zou het met Isa, Hymen en 'de kleine Jantje' gaan, vroeg Cornélie zich toen en later angstig af. Via een Engels radiobericht

hoorde ze in september 1942 dat de mannen in interneringskampen 'naar Japansche zeden' behandeld werden. Vrouwen en kinderen hadden het 'meer dan slecht'. 'We moeten er maar niet te veel aan denken', schrijft zij in haar dagboek.

Ook het lot van haar studerende zoons Rut en Kees leidde tot ongerustheid. Omdat Duitsland telkens weer nieuwe lichtingen onder de wapenen riep, besepte zij dat er arbeidskrachten uit Nederland nodig waren en dat studenten het risico liepen weggevoerd te worden. In december 1942 wilde de bezetter inderdaad studenten voor de *Arbeitseinsatz* inschakelen, maar trok het plan na heftige protesten voorlopig in. Veiligheidshalve doken Rut en Kees sindsdien geregeld onder. Zeer goede vrienden van Cornélie Ritter waren de Amsterdamse - eerder Utrechtse - hoogleraar zoölogie Ihle en zijn vrouw Mimi, die in dezelfde buurt woonden, op de Alexander Numankade 9. Als zij behoefte voelde ergens anders te gaan slapen, kon zij daar terecht. In februari 1943, in een zeer hachelijke situatie, hebben ook haar beide zoons daar gelogeerd.

In maart 1943 werden studenten geconfronteerd met de maatregel dat verder studeren alleen mogelijk was na het tekenen van een loyaliteitsverklaring. In de Buchenwalder Dameskring drong Cornélie Ritter er bij haar mede-leden op aan dat ze hun studerende kinderen toch vooral af zouden raden om te tekenen. Omdat de Duitsers loze beloften deden, zo betoogde ze, bood tekenen geen enkele garantie op een verdere studie of vrijstelling

Dinsdag 9 Feb. '43

3 Ochtends legen 8 uur door Prof Grondijs
bij Prof Zhe voor mij opgeheld, dat de
W.C. met een Duitche S. & een een polshiepen
legen half 7 hadden aangekeld om de
jongens mee te nemen.

Grondijs had een sloepmiddel ingenomen
en het misgehoord, maar allen. Broek
was op, en het het licht aangedaan op
haar kamer. De huishoudelijke kellen kwamen
te ineen op onverschrokken wijze op haar
kamer. Of te moeten het rampje van
de deur opengebroken hebben, om zo bij het
nachtlot te komen, of dit met niet
erf geolste in gemeen. Te wace
moedend, dat het niet was aangegeven
en waren een onbeschroft tegen haar.
Een later gingen zij naar de kamer van
Grondijs, die nog roep oiep. Zij maakten
hem wakker. Het roepen bleef niet
de studenten, die niet stonde, en wace
zij naar. Grondijs zeide, er niet van te weten,
en na eenig commando prafte zij af.
Zij cruden dien dag nog terug komen
zeiden zij

van de Arbeitseinsatz. De studenten moesten volgens haar een voorbeeld nemen aan de artsen, die zich niet lieten dwingen om contributie voor de Artsenkamer te betalen en die hun naambordjes bij de huisdeur verwijderden. Haar twee zonen Rut en Kees tekenden niet en kozen definitief voor de onderduik.

Geldzorgen

Omdat haar man gevangen zat, ontbraken de inkomsten die zijn wekelijkse radiocauserieën en ander werk opleverden. Het geld dat Cornélie verdiende met haar werk voor Meulenhoff kon dat gemis niet compenseren en er waren geldzorgen. Geregeld ging zij bij de adressen langs waar nog wat te vorderen viel en in september 1942 overwoog zij het huis te verko-

pen. Een buurman, Van Osnabrugge, met wie zij veel contact had, had dit aanbevolen. Op 29 september vertelde een vertegenwoordiger van een notaris haar dat het huis misschien wel f14.000,- zou opbrengen, terwijl zij er gewoon als huurster kon blijven wonen. Blijkens de correspondentie met haar echtgenoot voelde die echter niets voor verkopen. Zijn adviseurs, twee notarissen en de hoogleraar economie - de latere minister van financiën - Lieftinck, hadden het alle drie afgeraden. Op 8 oktober gaf de notaris van een ander kantoor Cornélie Ritter in opdracht van haar man het advies van verkoop af te zien. Wat zij deed.

Geld speelde ook een rol, ook al brengt het dagboek dat niet als motief ter sprake, toen korte tijd later de buitengewoon hoogleraar icono-

grafie Grondijs en zijn huishoudster bij haar introkken. Grondijs woonde in Scheveningen en moest verhuizen wegens de aanleg en bouw van de Atlantikwall. Op 23 oktober bezocht hij Cornélie met de vraag of zij voorlopig onderdak kon bieden. Twee dagen later diende hij zich opnieuw bij haar aan. In haar dagboek vermeldt ze: 'Hoogstwaarschijnlijk zullen wij wel tot een accord komen.' Het inwoningsplan ging door. Op maandag 16 november berichtte Grondijs dat de volgende drie dagen de verhuiswagens zouden voorrijden. Cornélie: 'Ik kreeg de stuipen van schrik. Mijn hemel, drie verhuiswagens met inboedel.'

Er zouden er nog meer volgen. Grondijs had gehoopt dat hij een deel van zijn spullen in het Kunsthistorisch Instituut onder kon brengen. Toen dat niet lukte, belde hij haar met de boodschap dat die boedel ook een plaats moets krijgen in de Admiraal van Gentstraat.

De maandag daarop noteerde Cornélie dat Grondijs en zijn huishoudster zich op de bovenverdieping geïnstalleerd hadden 'met een rommel waar geen eind aan scheen te komen' [...] 'Enfin, ik heb 't eenmaal goedgevonden, we moeten elkaar ook helpen op de wereld. Doch prettig vind ik het niet.' Hoewel haar man ernstige bezwaren had tegen de inwoning van Grondijs, zette Cornélie dit maal wel door.

'Vreeselijke Jodenpogrom'

Dat Cornélie Ritter niet blind was voor wat er om haar heen in de wereld gebeurde, blijkt met name ook de

Het echtpaar Ritter-Landré, ca. 1948.

□ FOTO UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, BIJZONDERE COLLECTIES

vele vermeldingen van de Jodenvervolging in haar dagboek. Op de dag van de eerste vermelding, 20 januari 1942, was zij in Amsterdam. Ze hoorde daar dat 350 Joden weggevoerd waren uit Zaandam. 'God, God', schrijft ze, 'zouden die weer hun dood tegemoet gaan?' Deze sombere benadering bleef. En in mei 1942 heet het: 'De maatregelen worden hoe langer hoe erger, overal liepen de Joden met de Davidster.' Zij ervoer het enigszins als een genoegdoening, dat 'iedereen' de hoed voor hen afnam.

Op 14 juli 1942 hoorde ze nieuws over de 'vreeselijke Jodenpogrom' die in Amsterdam plaats greep. Zij vernam dat Joden en Joodse gezinnen uit hun huizen werden gehaald en in overvalwagens werden afgevoerd. 'Waar is het einde?', vraagt ze zich bitter af. Op 4 augustus noteert ze: 'Overal in de stad hier angstige Joden. Er moeten er 500 uit Utrecht weg, wordt gezegd. Arme mensen.' Een dag later heeft zij het over tal van gevallen van zelfmoord. Van 18 augustus 1942 dateert de informatie: 'Vandaag de dag der uittocht van de Joden. Er speelden zich ontzettende tooneelen af. Vanochtend en vannacht zijn de treinen naar Polen

vertrokken. Toch bleef het in Utrecht vrij rustig, maar er hangt een downe sfeer.' Op de 25e augustus maakt zij melding van Utrechtse Joden, die naar Drenthe werden getransporteerd. Zij bezocht die dag een Joods echtpaar: 'De volgende week moet Frijda met zijn vrouw ook naar Drente. De man is op van de zenuwen. En 't vreeselijke is dat je niets voor hen kunt doen.'

Op 13 september vroeg Reina Palache, een aangetrouwd familielid, haar om in de huwelijksregisters van de Waalse gemeente na te gaan of haar grootouders van de Landré-kant daar getrouwd waren. Dit in de hoop dat haar vader Jules Palache op grond van een Arische familierelatie zou worden ontzien. Cornélie Ritter is het meteen gaan doen, de volgende dag ook in de Lutherse Kerk. Ze nam ook de doopregisters door. Dat het eerste huwelijk van Jules Palache gesloten was met een aantoonbaar Arische vrouw redde hem echter niet. Hij stierf in Westerbork.

Op 17 september schrijft Cornélie dat studenten speurden naar adressen, waar Joodse kinderen ondergebracht zouden kunnen worden. Verder noteert ze die dag in haar dagboek

dat het Joods Weeshuis bericht had gekregen dat het ontruimd moest worden. Halverwege oktober tekent zij aan: 'Steeds meer Joden worden weggehaald, steeds meer gaan er naar Polen, 't is alles ten hemel schreiend.'

Oorlogsnieuws

Cornélie Ritter besteedt in haar dagboek heel veel aandacht aan het verloop van de oorlog. Vrijwel dagelijks legt zij vast welk nieuws haar bereikt. Opmerkingen van kennissen als Küppers, samensteller van *Zóó is Utrecht*, maar ook van haar echtgenoot dat het einde van de bezetting in zicht was, gaven haar keer op keer hoop. Dat met name de Engelsen in haar ogen te weinig presteerden en de Russen terrein prijsgaven, deed haar dan toch weer twijfelen.

In augustus 1942 constateert ze verheugd dat de Duitse opmars in Rusland vaart verliest en dat de Engelsen en Amerikanen in Libië in de aanval zijn gegaan. Inderdaad gaven de ontwikkelingen reden om aan een geallieerde eindoverwinning te geloven. Het krijgsgebeuren in Noord-Afrika is voor haar aanleiding om op 6 november, zij het voorzichtig, het woord 'keerpunt' aan haar dagboek toe te vertrouwen. Op 3 februari 1943 capituleerden de Duitse troepen in Stalingrad. De bezetter kondigde een drie dagen durende rouw af. Met het nodige leedvermaak schrijft ze op de 4e: 'Toen er gisteren in de schouwburg bij het begin werd aangekondigd, dat de voorstelling om deze rouw niet kon doorgaan, werd er luid geapplaudis-

Het Centraal Israëlitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht 92 in 1932. In oktober 1942 deporteerden de Duitsers alle kinderen en het voltallige weeshuispersoneel. Vrijwel allen zouden vermoord worden in de concentratiekampen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

seerd en hoerah geroepen.' Maar voor de geallieerden volgden toch nog de nodige tegenslagen. Op 21 maart 1943 haalt Cornélie Ritter de radiorede van Churchill aan waarin deze de vrees uitte dat de oorlog nog wel eens tot in 1945 voort kan duren.

Leven als alleenstaande

Hoewel Cornélie Ritter het zonder haar gegijzelde man moest doen, zat ze niet bij de pakken neer. Zij had het bij tijd en wijle heel druk met opdrachten van uitgeverij Meulenhoff. Daarnaast voelde zij zich verantwoordelijk voor het *Studieblad*, een populair-wetenschappelijk tijdschrift waarvan haar man de hoofdredacteur was. In september vernam ze dat de naam Ritter niet langer op de titelpagina vermeld mocht worden. Zij spande zich zeer in voor het blijven verschijnen ervan, onderhield contacten met auteurs en leverde zelf kopij. Uit de geheime correspondentie blijkt dat haar man artikelen bleef schrijven en haar die liet aanbevelen als kopij van vóór 1940 die zich nog in portefeuille bevond.

Cornélie Ritter probeerde een zo normaal mogelijk leven te leiden en verwaarloosde haar kennissen in Utrecht en elders bepaald niet. Zo bracht zij op 6 mei 1942 de middag door bij de schrijfster Ina Boudier-Bakker, die haar voor de thee had gevraagd: 'We hebben ouderwets gezellig zitten praten, natuurlijk over Henri en "de toestand"'. Zij bezocht huisconcerten van musici, die geen lid van de Kultuurkamer wilden worden, en woonde met vriendinnen lezingen bij. Als zij naar de kerk

ging, had de Pieterskerk van de Waalse gemeente haar voorkeur. De predikant Le Cornu en diens vrouw behoorden tot haar kennissenkring. Maar ze heeft het ook over boodschappen doen in de stad: 'Winkel in, winkel uit om koekjes, een half pond gekregen, benevens een taartje bij Hoogboots, en zoogenaamd nougat, die niet anders bleek te zijn dan melkpoeder met suiker.'

De kookkunst had Cornélie Ritters speciale belangstelling. Maaltijden placht zij zeer gedetailleerd te beschrijven. Zij genoot hiervan bij vrienden en zette ook eigen gasten graag iets verzorgds voor. Net als iedereen klaagde ze over de toenemende voedselschaarste, maar zij vond het daardoor des te aangenaamer, als ze er toch in slaagde een goed menu samen te stellen.

Afsluiting dagboek

Het verslag van wat zij van 5 tot 12 maart 1943 meemaakte, begint in telegramstijl met: 'Niet veel zin gehad bij te houden.' Op 31 maart 1943 stopt dan het dagboek, hoewel er nog vele blanco pagina's resteren. Voelde Cornélie Ritter het schrijven als ontmoedigend, omdat de oorlog zoveel langer bleek te gaan duren dan zij had gedacht? Door een brief van haar man van 29 augustus 1942 wist ze dat de Indische gijzelaars niet het risico van hun medegeïnterneerden liepen om gefusilleerd te worden als represaille voor aanslagen en sabotage-daden. Desondanks was hij in maart 1943 nog steeds niet teruggekeerd. Onder haar laatste notities bevindt zich er ook weer een over de wegvoe-ring van Joden. 'Als beesten', schrijft ze: "t is afgrijselijk om aan te zien.'

Belangrijkste bronnen

Universiteitsbibliotheek Utrecht, Afd. Handschriften, Archief Ritter, inv.nr. I, doos 67 en 68.; inv.nr. XXIV, Oorlogsdagboek Cornélie Ritter-Landré.

Broeyer, Frits, *Het Utrechtse universitaire verzet 1940-1945. Heb je Kafka gelezen?*, 2e druk. (Utrecht 2015).

Herpen, Jan J. van, *Met bestendig jeukende pen. Documentair klein memoriaal over leven en werk van dr. P.H. Ritter Jr.* (Nijmegen 2009).

Gezicht over de Hollandsche IJssel op het kasteel van Montfoort waar Hendrik IV zijn vader Jan II liet opsluiten. Ets door Jacobus Schijnvoet uit ca. 1710 naar de situatie van vóór 1672.

□ LUDOLF SMIDS, SCHATKAMER DER NEDERLANDSCHE OUDHEDEN (1710) | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De opstand van de zoon en de vloek van de vader

De kroniekschrijver Dirk Pauw over een familieruzie bij de burggraven van Montfoort

De vaderlandse geschiedenis kent vele voorbeelden van vaders en zonen die met alle middelen streden om de macht, zoals graaf Albrecht van Holland en Zeeland en zijn zoon Willem VI en Filips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute. In de hertogelijke familie van Gelre schoof Reinoud II zijn vader aan de kant (1326), terwijl Adolf van Gelre in 1465 zijn vader gevangennam en opsloot. Ook de burggraven van Montfoort vochten zo'n familieruzie uit.

De burggraven van Montfoort waren in de 15e eeuw een van de aanzienlijkste families in Holland en Utrecht en ze behoorden tot de machtigste edelen in het Nedersticht. Burggraaf Jan II van Montfoort was heer van de stad Purmerend, van de stad Montfoort en van tal van heerlijkheden als Wulvenhorst, Diemerbroek, Nieuwveen, Zuid-Polsbroek, Linschoten, Hekendorp en Snelrewaard. Jan II van Montfoort volgde oorspronkelijk een loopbaan als geestelijke. Hij studeerde rechten in Heidelberg en Parijs en werd al op jeugdige leeftijd Domproost in Utrecht (de hoogste kerkelijke functie in het bisdom na de bisschop). In 1411 volgde hij echter zijn jong gestorven broer Zweder III op als burggraaf.

Bram van den Hoven van Genderen

Docent-onderzoeker bij de afdeling Middel-
eeuwen van het Instituut Geschiedenis van de
Universiteit Utrecht.

De afwikkeling van Zweders erfenis verliep niet vlekkeloos. In 1413 vielen doden op het kerkhof van Montfoort bij een ruzie hierover tussen aanhangers van Jan II en die van zijn twee broers Lodewijk en Willem. Hun moeder moest Montfoort verlaten. Blijkbaar was dit een familietrekje: na de dood van Jans opvolger braken in 1460 opnieuw gevechten uit voor het slot Montfoort en in de kerk van Montfoort tussen leden van de familie, wat uiteindelijk ook tot slachtoffers leidde. De regeerperiode van Jan II (1411-1447) wordt gezien als een bloeiperiode voor zijn geslacht, ondanks tal van politieke woelingen. Jans broer Willem, die burger van Utrecht was geworden, werd bijvoorbeeld van tal van onfrisse praktijken beschuldigd, zoals een complot om de Utrechtse oud-burgemeester Arnt van Amerongen te vermoorden. Dat leidde drie jaar lang (1443-1446) tot woedende reacties van het stadsbestuur dat een beloning uitloofde voor zijn uitlevering, dood of levend. Levend was hij overigens meer waard.

Drieste actie

In de gecompliceerde en gespannen politieke situatie van 1447 besloot de zoon van de burggraaf, Hendrik geheten, drieste actie te ondernemen door zijn vader af te zetten en op te sluiten. Wat hem hiertoe dreef, is onduidelijk. Waren het persoonlijke motieven, politieke factoren of een mengvorm van beide? In de geschiedenis zien we vaker dat een jonge man, zoon van een machtige vader, snel meer invloed wil hebben.

Plattegrond van de stad Montfoort, met de Hollandsche IJssel en de directe omgeving (fragment), ca. 1560.

□ AQUAREL J. VAN DEVENTER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Eergevoel speelde hierbij een rol, het gevoel tekort gedaan of niet gehoord te worden waardoor zijn functioneren in het geding kwam. Soms ging het erom dat de zoon geld en goederen nodig had om zijn eigen gevolg op te bouwen en te belonen. Zonder die middelen kon hij geen rol van betekenis spelen en moest hij wachten tot zijn vader de goedheid had dood te gaan of hem meer ruimte te geven. Ook kon het om een politieke kwestie gaan, het idee dat papa het erfgoed verkwanseelde, op het verkeerde paard wedde, passief was of teveel over zijn kant liet gaan. In ieder geval was Hendrik nog jong en bovendien getrouwd met een vrouw uit de hoogste Bourgondische hofkringen, Margaretha van Croy. Hij kon dus vrijwel zeker politieke rugsteun verkrijgen voor zijn coup.

Visie van een tijdgenoot

Die coup kon rekenen op de afschuw van de kroniekschrijver Dirk Pauw (Theodericus Pauli) (1416/17-1493/94). Deze schreef rond 1470 een uitvoerige Latijnse kroniek die als voortzet-

ting van de kroniek van Jan Beke was bedoeld. In deze laatste, beroemde kroniek wordt afwisselend de geschiedenissen van de Hollandse graven en de Utrechtse bisschoppen beschreven. Pauw ging hiermee verder.

Hoewel Pauw in Gorinchem woonde, waar hij pastoor en kanunnik was, stond hij in contact met Utrechtse zegslieden die hem informatie of documenten voor zijn kroniek konden verschaffen. Zijn informatie is misschien niet altijd precies - we kennen de kroniek alleen uit een kopie van een afschrift uit de 18e eeuw - maar geeft in ieder geval weer hoe een tijdgenoot deze gebeurtenis zag, en dat was bepaald niet best. Pauw gebruikt daartoe een heldere tegenstelling. De vader (Jan II) is 'edel', 'wijs en bescheiden', de zoon (Hendrik IV) 'enorm trots' en een 'tiran'.

Hendrik had dan ook in 1447 op 'sluwe' wijze 'gewapenderhand' zijn heer en vader' gevangengenomen. Hij sloot zijn vader vervolgens op *stric-tissime in arcta custodia*, wel in de ijzers of boeien, in een klein kamertje in het kasteel Montfoort. Ook joeg

Het poortgebouw van het Kasteel te Montfoort (Om 't Hof) in 1889, toen in gebruik als rijkstuchtschool en opvoedingsgesticht voor meisjes.

□ FOTO UIT DE ATLAS COENEN VAN 'S GRAVESLOOT | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

hij de complete 'familie' (alle verwanten, dienaren en aanhangers) van zijn vader uit het kasteel Montfoort weg. Erger nog, hij nam ook zijn 'edele moeder' gevangen. Die wist echter 'aan de klauwen van haar zoon' te ontkomen doordat ze kans zag in de kerk te vluchten 'zodat ze niet door haar eigen zoon in de boeien werd geslagen'. Met hulp van goede, godvrezende mannen wist ze daaruit te vluchten om haar heil daarna te zoeken bij haar ouders in Bronkhorst.

Vloek van de vader

Een volgend blijk van Hendriks slechtheid is, aldus Pauw, dat hij het grootste deel van de schatkist en de kostbaarheden van zijn vader er doorheen joeg. Zijn arme, slecht behandelde vader verkommerde in zijn cel, begon te kwakken en stierf korte tijd later (Pauw weet dit niet precies, heeft het over 'enkele jaren' waar het volgens andere bronnen al om 16 januari 1448 gaat). Wat Pauw gek genoeg niet vermeldt, is dat Jans twee jongere zoons nog in 1468 en 1470 probeerden ene Volker van Beest veroordeeld te krijgen voor de vergiftiging van hun vader. Zo'n snelle, geheime en duistere dood wekte namelijk altijd argwaan. Pauw gooit het daarentegen over een andere boeg. Hij vertelt hoe de vader zijn

zoon, toen hij zijn einde voelde naderen, vervloekte voor diens 'schandelijke en onmenselijke daad'. Hendriks slechte karakter manifesteerde zich volgens Pauw korte tijd later opnieuw toen hij het 'advies' gaf om Arnt van Amerongen (Pauw schrijft overigens Jacob) en een andere tegenstander in Utrecht te onthoofden. Ook met zijn oom Willem van Montfoort raakte hij daarna slaags (1456?). Hendrik woonde volgens Pauw toendertijd in Utrecht. De vloek van zijn vader was echter effectief: omdat hij zich tegen zijn ouders had gekeerd, werd Hendrik 'in de bloei van zijn jeugd' weggenomen, nog maar 32 jaar oud (1459). Hij stierf 'in woede' in het huis Lichtenberg in Utrecht (deel van het huidige stadhuis). Tijdens zijn doodstrijd verscheen er een 'groot vuur' boven Lichtenberg en dan vooral boven de kamer waarin zijn sterfbed zich bevond, waarop iedereen naar bui-

ten vluchtte. En het duurde ook wel even voor men de kamer weer binnen durfde te gaan 'vanwege het verschrikkelijke gelach en gezucht' dat binnen te horen viel.

Moraal van het verhaal

Om zijn lezers goed duidelijk te maken waarom Hendrik door de duivel was gehaald - daar wijzen vuur, gelach en vreselijke geluiden onmiskenbaar op - voegt Pauw er nog een epiloog aan toe. De Tien geboden en het 'Eert uw vader en uw moeder' worden instemmend genoemd. Hen te beroven van hun aardse goederen was een regelrechte inbreuk hierop en Hendrik gaf daarvan een verschrikkelijk voorbeeld, zodat het hem niet gegund werd om langer gelukkig op de aarde te leven.

Of het echt zo gegaan is? Hendrik heeft zijn vader aan de kant geschoven die kort daarop is overleden, door wat voor oorzaak dan ook. Pauw geeft daarbij details die niet van elders bekend zijn. Waar het hem echter echt om ging, was de moraal van het verhaal. Een christen deed zo iets niet ongestraft, of hij nu burggraaf was of niet. En die straf zou geen aardse zijn maar een eeuwige.

Bronnen

De citaten zijn afkomstig uit de kroniek van Pauw: Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 1650, p.1047 en 1202-1204.

Linden, M.P. van der, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland* (±1260-1490) (Assen 1957).

Waale, M.J., 'Pauli en het auteurschap van de *Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum*', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 166-192.

Agenda en berichten

Historisch Café

Op *vrijdag 11 december* houdt Fons van den Broek een lezing over katholieke emancipatie en culturele innovatie in Utrecht tussen 1920 en 1940. De vernieuwingsdrift van katholieke jongeren kwam vooral tot uiting in het tijdschrift *De Gemeenschap*, waaraan ook vele niet-katholieke kunstenaars bijdroegen.

Peter Sprangers, secretaris van de stichting Historisch Kring Tolsteef-Hoograven en auteur, vertelt op *vrijdag 8 januari* over de industrialisatie rond het Merwedekanaal in de periode 1914-1954. Het gebied zal de komende tien jaar een algehele metamorfose ondergaan als gevolg van woningbouw en andere projecten.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. De lezing begint om 17.15 uur en duurt tot circa 18.00 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Lezing over heksen

Op *donderdag 17 december* houdt kunsthistoricus Paul Bröker een lezing in het kader van de samenwerking tussen de vrienden van het Catharijneconvent en de Vereniging Oud-Utrecht. In zijn lezing met als titel 'De heksen van Bruegel, over ghespook in de Nederlanden' analyseert hij de ontstaansgeschiedenis van ons huidige heksbeeld. Hij doet dat aan de hand van het proefschrift uit 2011 van dr. Renilde Vervoort: *Vrouwen op den besem en dergelijk ghespook. Pieter Bruegel en de traditie van hekserijvoorstellingen in de Nederlanden tussen 1450 en 1700*. Dat boek vormde ook het vertrekpunt voor de tentoonstelling *De heksen van Bruegel* die tot en met 31 januari te zien is in Museum Catharijneconvent.

De lezing vindt plaats tussen 12.00 en 13.00 uur in het auditorium van het Catharijneconvent. Zaal open vanaf 11.30 uur. De toegang is gratis op vertoon van een geldig entreebewijs voor het museum. Reserveren kan via info@catharijneconvent.nl. Voor €4,00 kunt u een lunchpakket bestellen.

De lezing vindt plaats tussen 12.00 en 13.00 uur in het auditorium van het Catharijneconvent. Zaal open vanaf 11.30 uur. De toegang is gratis op vertoon van een geldig entreebewijs voor het museum. Reserveren kan via info@catharijneconvent.nl. Voor €4,00 kunt u een lunchpakket bestellen.

Lezing muurschilderingen Jacobikerk

Op *woensdag 20 januari* houdt Jan van Hoek een lezing over de gevonden muurschilderingen in de toren van de Jacobikerk.

De lezing wordt gehouden in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Zaal open vanaf 19.00 uur. Kosten €5,- te betalen voorafgaande aan de lezing. Aanmelden tot 15 januari 2016 bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Cadeaubon Oud-Utrecht wordt permanent

Door de reacties op de lidmaatschapscadeaubon en natuurlijk in de hoop op meer leden heeft het bestuur van Oud-Utrecht besloten om de cadeaubonactie het hele jaar door te laten lopen.

De cadeaubon is vanaf 1 december te verkrijgen en kost €20,- voor een jaar lidmaatschap. Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (als bijvoorbeeld het cadeau in augustus

gegeven is, dan loopt het lidmaatschap in december af, maar ontvangt de begunstigde wel alle nummers van het tijdschrift en het Jaarboek van dat jaar).

Bij dit nummer vindt u een inschrijfformulier voor de bon. Ook via de website www.oud-utrecht.nl kunt u iemand lid maken. In beide gevallen krijgt u de cadeaubon toegestuurd.

Van der Monde-lezing

Op *dinsdag 9 februari* houdt Herre Wynia, gemeentelijk archeoloog, de 31e Nicolaas van der Monde-lezing getiteld *Tussen Romeinen en Noormannen. De archeologie van vroeg-middeleeuws Utrecht tussen 400 en 856*.

In de afgelopen jaren zijn bij het archeologisch onderzoek in Leidsche Rijn en in Utrecht-stad veel belangrijke sporen en vondsten uit de Merovingische periode (400-700 na Chr.) tevoorschijn gekomen. Het beeld dat na de Romeinen de 'duistere of donkere middeleeuwen' hun intrede deden, blijkt dan ook in Utrecht onhoudbaar. De onderzoeksresultaten duiden juist op een opvallend vitale periode, waarin een groot aantal verschillende nederzettingen werd gesticht. Herre Wynia schetst aan de hand van de belangrijkste archeologische vindplaatsen een beeld van het leven en de handel in die tijd. Ook geeft hij de laatste stand van zaken betreffende het archeologische onderzoek op het Domplein, waar Willibrord in 695 arriveerde.

De gratis toegankelijke lezing vindt plaats in de Pieterskerk. Start om 20.00 uur, kerk open om 19.30 uur. Koffie en thee verkrijgbaar in de pauze, andere dranken na afloop. Meer informatie op www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 88e jaargang nr. 6 / december 2015 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 februari 2016

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachttegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. Redactie-adres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl. Recensie-exemplaren s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht. Bijdragen Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literaturopgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht. Druk RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen. Secretariaat Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl. Penningmeester Postbus 91, 3500 AB Utrecht. Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. Contributie €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Inzenden voor 1 januari 2016

UTRECHT GESCHIEDENISPRIJS

De Utrecht Geschiedenisprijs bestaat uit een geldprijs en een penning.

De Vereniging Oud-Utrecht roept (jonge) historici op zich in te schrijven voor de Utrecht Geschiedenisprijs. Hiervoor dient u voor 1 januari 2016 een kort onderzoeksvoorstel op te sturen.

De twee beste inzenders wordt gevraagd het voorstel uit te werken in een onderzoek tot een artikel voor het Jaarboek Oud-Utrecht. Er is €3.100,- aan prijzengeld beschikbaar. De winnaar krijgt bovendien een penning van Theo van de Vathorst.

Kijk voor meer informatie op www.oud-utrecht.nl/geschiedenisprijs.
Voor vragen kunt u contact opnemen met Menno Wiegman (06 47 980 928).

aangeboden door de vereniging

Oud-Utrecht
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

**LISMAN
EN
LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl